

УДК 159.923.6

Тищенко Л.В., кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ СТУДЕНТІВ З ОБМЕЖЕНИМИ ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

Розглянуто основні положення дослідження психологічних особливостей життєвих перспектив молодих людей з обмеженими функціональними можливостями (ОФМ) в умовах інклюзивного навчання у ВНЗ. Показано, що психологічну основу побудови життєвих перспектив студентів з ОФМ утворюють рівень та якість усвідомлення власної тілесності. Розглянуто психологічні особливості навчання у ВНЗ студентів з ОФМ як етапу їх життєвого шляху і побудови власних життєвих перспектив.

Ключові слова: обмеження функціональних можливостей, життєві перспективи, усвідомлення тілесності, інклюзивне навчання, психологічний супровід та підтримка

Вивчення психологічних особливостей та динаміки особистісних змін у людей з обмеженими функціональними можливостями (ОФМ), а також здійснення кваліфікованого психологічного супроводу представників даної категорії, належить до числа найбільш актуальних проблем на сучасному етапі розвитку суспільства. Недостатній рівень розвитку комунікативних навичок та компетенцій, знижений рівень адаптаційного потенціалу, наявність внутрішньоособистісних конфліктів, невизначеність життєвих планів та установок, невідміння повноцінно інтегруватися у суспільстві, відчуття власної неповноцінності та неспроможності у молодих людей з ОФМ на фоні їх прагнення до самоактуалізації та самореалізації викликають низку особистісних та соціально-психологічних проблем. Особливо гостро ці проблеми виявляються в ситуації інклюзивного навчання, хоча така форма вважається найкращою у вирішенні завдань психологічної реабілітації та соціальної інтеграції молоді з обмеженими функціональними можливостями.

Проблема самовизначення та самоактуалізації, неузгодженість реальних уявлень особистості щодо себе з реаліями життя, зміни у структурі ціннісних орієнтацій в ході ефективної або неефективної інтеграції у суспільстві молодих людей з ОФМ залишається недостатньо вивченою. Це обумовлює вибір об'єкту нашого дослідження – становлення психологічної структури життєвих перспектив в

юнацькому віці. Предметом нашого дослідження виступають психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями. Метою емпіричного дослідження є визначення особливостей включення учбово-професійної діяльності студентів з ОФМ в загальну психологічну структуру життєвих перспектив та розробка на цій підставі моделі психологічної роботи із сприяння у подоланні особистісних проблем.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки склалося розуміння життєвої перспективи та життєвої орієнтації особистості як усвідомлюваного суб'єктивного образу власного майбутнього. Значний внесок у дослідження проблематики життєвого шляху внесли як зарубіжні (А.Адлер, Е.Берн, Е.Еріксон, К.Юнг), так і вітчизняні вчені (К.О.Абульханова-Славська, О.О.Кронік, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко). Теоретико-методологічний аналіз проблеми надає можливість виокремити два основні підходи щодо розгляду життєвого шляху особистості: часового та структурно-сислового. Часова перспектива визначає спрямованість людського життя та наділяє ознаками тривалості життєву перспективу. Психологічне минуле, теперішнє та майбутнє утворюють органічну єдність часової цілісності буття особистості [1, с. 115-118; 4, с. 116-117].

Смисловий вимір життєвого шляху особистості детермінований пошуком смислу життя, становленням життєвої позиції та дотриманням життєвої лінії. Особистісні смисли, які визначають організацію життєвого шляху, утворюють динамічну смислову систему: особистісні цінності, смислові конструкти та смислові диспозиції. Встановлено, що структурними компонентами, які забезпечують реалізацію життєвої перспективи, є життєві цілі, плани та програми, а також набутий особистістю життєвий досвід. Життєва перспектива є образом бажаного, усвідомлюваного як можливого майбутнього, життя за умов досягнення певних цілей (Т.С.Шляхтін, С.Л.Рубінштейн, І.С.Кон, Л.В.Сохань, П.Герстман). Життєві плани є засобом здійснення життєвих цілей, їх конкретизацією в хронологічному та змістовому аспектах. Розширеним варіантом життєвого плану є життєва програма особистості, яка охоплює не тільки близькі цілі, а й спрямована на планування

всього життя людини. Побудова життєвих планів і програм спирається на життєвий досвід особистості та коректується ним [2, с. 65-67].

В зарубіжній психологічній науці при розв'язанні проблеми життєвого шляху акцентується увага на об'єктивних закономірностях – етапах онтогенетичного розвитку людини, де життєвий шлях розуміється як: послідовність життєвих подій, зміна переживань та цінностей (Ш.Бюлер); розгортання життєвого сценарію (Е.Берн); історія індивідуалізації та самоусвідомлення, сповнена внутрішніх конфліктів (Е.Еріксон). З точки зору суб'єктного підходу життєвий шлях розглядається через його об'єктивацію в результатах життєдіяльності особистості, її здатності організувати власний розвиток та керувати ним. Зокрема, це концепції: культурно-історичного розвитку особистості як суб'єкта життя (С.Л.Рубінштейн); життєвої стратегії (К.О.Абульханова-Славська); реалізації вчинкового принципу (В.А.Роменець); еволюції та інволюції суб'єктних механізмів психічної активності (В.О.Татенко); зростання суб'єктності шляхом послідовних модифікацій ставлення до себе та до інших людей (Т.М.Титаренко). В межах суб'єктного підходу також висвітлюються ідеї життєтворчості як особливої форми творчого самовизначення та самоздійснення (В.М.Доній, І.О.Мартишок, О.Г.Злобіна, Л.В.Сохань).

Активізація самоаналізу та рефлексії, формування цілісного уявлення щодо себе та часу свого життя, затвердження індивідуальних життєвих цінностей, розробка життєвої позиції та поглядів на життя виступають якісно новими утвореннями в психічному розвитку молоді юнацького віку, які сприяють протіканню процесу побудови життєвих перспектив та створюють основу для реалізації запланованого (Е.Еріксон, Л.І.Божович, І.С.Кон, Є.І.Головаха).

Обмеженість функціональних можливостей, як психотравмуюча ситуація, активізує негативні прояви індивідуальних особливостей та тривожні переживання щодо власного здоров'я [5, с. 58-59]. Це стає причиною формування негативних очікувань, різноманітних страхів та суб'єктивних переживань, втрати життєвих перспектив, невизначеності прогнозу майбутнього (В.Е.Чудновський, О.В.Суворов). В умовах ціннісно-особистісної невизначеності та дезорієнтації відносно власних життєвих перспектив у молодих людей з ОФМ виникає низка особистих проблем,

які пов'язані з психологічними труднощами професійного самовизначення та соціальної інтеграції в цілому (В.Д.Москаленко, В.Г.Булигіна, А.А.Ністратов). Поряд з цим, ставлення до тіла як основи «Я» (Є.Е.Газарова, А.Лоуен, М.О.Мдівані) виступає значним чинником життєдіяльності осіб цієї категорії [3, с. 112-114].

Важливою формою соціальної реабілітації та інтеграції молоді з ОФМ є навчання у ВНЗ, яке виступає також механізмом створення для них рівних можливостей (Н.В.Васильєва, А.Й.Капська, М.Мід, Е.Гоффман, П.Бергер). Загальне уявлення про те, що учбово-професійна діяльність для юнаків з ОФМ виступає не тільки значною віхою на їх життєвому шляху, але й умовою формування узгодженої загальної життєвої перспективи реалізовано нами в ході дослідження.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями проводилось нами на базі Маріупольського державного університету, Приазовського державного технічного університету та Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. В ньому приймали участь 115 осіб, з них: 55 осіб – це студенти з ОФМ віком від 19 до 22 років з порушеннями опірно-рухового апарату, вадами зору, порушеннями слуху – експериментальна група (ЕГ); 60 осіб – студенти гуманітарних та технічних спеціальностей тієї ж вікової категорії, які не мають функціональних обмежень – контрольна група (КГ).

Програма емпіричного дослідження включає в себе п'ять етапів. Метою першого етапу є визначення провідних якісних та кількісних характеристик складових життєвих перспектив студентів з ОФМ (ЕГ) у порівнянні із здоровими студентами (КГ) за допомогою стандартизованих методик та розробленого нами багатofакторного опитувальника, спрямованого на виявлення психологічних особливостей життєвих перспектив студентів з ОФМ. Аналіз отриманих даних показав загальний низький рівень усвідомленості життя студентами з ОФМ; переважну здатність чітко усвідомлювати лише свої найближчі життєві цілі та будувати найближчі життєві перспективи; сприйняття процесу власного життя як нецікавого, емоційно ненасиченого та ненаповненого змістом; переживання власної нереалізованості та безглуздості попереднього етапу свого життя; схильність

покладатися на оточуючих та обставини. Високі показники усвідомленості життя притаманні лише 11% представників ЕГ. Суттєво, що саме для цієї групи студентів з ОФМ характерні: наявність значущих життєвих цілей у майбутньому, які надають життю усвідомленості та спрямованості на перспективу; позитивне сприйняття власного життя та його оцінка як цікавого, емоційно насиченого та наповненого змістом; впевненість у власній спроможності будувати життя у відповідності зі своїми цілями та уявленнями, а також свідомо контролювати його.

На основі кількісного та якісного аналізу результатів першого етапу дослідження ми дійшли висновку, що рівень усвідомленості життя у студентів з ОФМ виступає провідним відносно до всіх інших показників. Це надало можливість із загальної вибірки ЕГ виокремити дві підгрупи респондентів: ЕГ-1 – з високим рівнем усвідомленості життя (11% від загальної вибірки ЕГ) та ЕГ-2 – з низьким рівнем усвідомленості життя (89%).

На другому етапі нами досліджувалися особливості саморефлексії особистого тілесного потенціалу та його місце в Я-структурі молодих людей з ОФМ. Метою цього етапу є експериментальне визначення типологічних особливостей усвідомлення студентами з ОФМ власної тілесності та визначення ролі феномену тілесності у детермінації поведінки та конструюванні ними власних життєвих перспектив. Особистісний (особистісно-центрований) тип саморефлексії тілесного потенціалу діагностований у всіх представників ЕГ-1 (з високим рівнем усвідомленості життя) та у 87% респондентів контрольної групи, що свідчить про позитивне сприйняття ними власної тілесності та власного Я. Це виступає основою впевненості представників даної категорії у досягненні особистих життєвих цілей за рахунок власних можливостей та власної активності, що підтверджується показниками інтернальності локусу контролю.

Вітальний тип саморефлексії власної тілесності визначено лише в ЕГ-2 (з низьким рівнем усвідомленості життя), що характеризує усвідомлення свого тіла як натурального біологічного об'єкту, відчуття постійної залежності від нього та обумовлює особливості проектування особистого майбутнього. Конформний (просоціальний) тип репрезентації тілесного потенціалу властивий іншим

представникам ЕГ-2 з низьким рівнем усвідомленості життя та 13% респондентів контрольної групи, що відображає їх уявлення про призначення тіла як інструменту, ціннісний статус якого обмежується завданнями відповідності індивіда існуючим в соціумі уявленням. Незадоволеність більшості з них власною зовнішністю стає джерелом відсутності самоповаги та впевненості. Надмірна критичність досліджуваних ЕГ-2 з вітальним та конформним типом саморефлексії власної тілесності щодо власних можливостей, виразна орієнтація на соціальні уявлення та стереотипи, залежність від зовнішніх факторів, а також схильність приписувати власні невдачі соціальним обставинам, призводить до того, що власні проекти майбутнього не виходять за рамки короткотривалої найближчої перспективи [6, с.181-184].

Третій етап нашого дослідження присвячений визначенню особливостей структури освітньої та учбової мотивації навчальної діяльності студентів досліджуваних груп з різним рівнем усвідомленості життя. Переживання власної неповноцінності та особистісної залежності від оточуючих, визначене у студентів з ОФМ, обумовлює специфічну обмежувальну освітню мотивацію навчання у ВНЗ: небажання займатися фізичною працею, намагання забезпечити собі спокійну та фізично неважку роботу, прагнення не завдавати неприємностей батькам, які намагаються дати їм вищу освіту. Для представників ЕГ-1 та контрольної групи отримання знань заради майбутньої професійної діяльності, інтерес до навчальних предметів, які безпосередньо пов'язані з майбутньою професією, виступають провідним стимулом навчання у ВНЗ. Спрямованість на професійну діяльність та професійний зріст входять до структури їх власних життєвих перспектив. Студенти ЕГ-2 менш орієнтовані на професійне становлення, у них відсутня професійна самоідентифікація, їх життєві цілі не співвідносяться з професійними.

Аналіз результатів трьох попередніх етапів дослідження дозволив виокремити два *психологічні механізми* побудови життєвих перспектив, що спрацьовують у осіб з ОФМ: *самообмежувальний механізм* діє в тому випадку, коли фізичні (функціональні) обмеження індивіда компенсуються лише на фізичному рівні, а сам фізичний недолік (обмеження) стає основним фактором формування в нього чіткої

внутрішньої картини хвороби та неповноцінності. *Компенсаторний механізм* працює в тому випадку, коли компенсація власних недоліків (обмежень) відбувається на більш високому психологічному рівні, тобто більш складні психологічні функції в структурі особистості стають основою для подолання існуючих обмежень, а більш низький (фізичний, функціональний) рівень стає для неї менш значущим. При цьому фізичні (функціональні) обмеження індивіда мають соціальну компенсаторіку (за рахунок адекватної соціальної інтеграції) і чим вище компенсаторний рівень, на якому перебуває індивід, тим менш значущим для нього стає наявне функціональне обмеження (або зовсім припиняє існувати у суб'єктивній картині себе та світу).

На цьому ж етапі емпіричного дослідження нами виокремлено вісім життєвих сфер (згідно концепцій О.Б.Фанталової, О.О.Бодальова, І.С.Кона), які представлені в структурі життєвих перспектив студентів досліджуваних груп в якості віддаленої чи найближчої перспективи. Найбільш пріоритетними життєвими сферами, у відношенні до яких представники експериментальної групи будують власні життєві перспективи, виступають: надбання та використання соціальних гарантій, власне здоров'я, матеріальний добробут (але не за рахунок власних зусиль та праці), особистісна самореалізація та сім'я. Найменш пріоритетними є: робота і кар'єра, освітньо-професійна та комунікативна сфера. При цьому планування віддалених життєвих перспектив щодо власної особистісної самореалізації, роботи та кар'єри, освітньо-професійної діяльності та комунікативної сфери у переважній більшості представників експериментальної групи викликає значні ускладнення.

На четвертому етапі емпіричного дослідження нами вивчалися особливості психоемоційного стану та рівня тривожності представників ЕГ, а також специфіка їх комунікативних установок та поведінки в процесі міжособистісної взаємодії з сокурсниками та викладачами. Встановлено, що для переважної більшості представників експериментальної групи (93%) характерне переживання почуття незручності та хвилювання при встановленні первинного контакту, ускладнення в побудові комунікативної взаємодії, надія на виявлення первинної ініціативи в спілкуванні з боку партнера. 33% студентів з ОФМ схильні категорично

відмовлятися від спілкування з однолітками та сокурсниками. Кожному з них притаманний підвищений рівень особистісної та ситуативної тривожності, високий рівень емоційної напруженості, низька орієнтація на пряму соціальну взаємодію, страх індивідуальної взаємодії, а також бажання приховувати власну індивідуальність. Ці характеристики зумовлюють особливості їх включення у навчальний процес: велику емоційну напруженість у більшості з них викликають форми роботи, які пов'язані з необхідністю виступати публічно; навіть при виконанні складного та незнайомого завдання вони схильні діяти самотійно, не звертаючись за допомогою до викладачів та сокурсників; в ситуації змагання у значної кількості з них виникає почуття тривоги та стурбованості. В міжособистісному спілкуванні та взаємодії більшого значення для представників експериментальної групи набувають поодиначні міжособові контакти: емоційна підтримка одного-двох сокурсників, батьків та близьких, певного викладача кафедри.

На п'ятому етапі, на основі даних багатофакторного опитувальника, проаналізовані основні зони виникнення ускладнень в навчальній діяльності студентів з ОФМ, які представлені в емпіричній моделі [7, с. 211]. Загальний аналіз отриманих емпіричних даних дозволив нам створити структурно-функціональну модель психологічної роботи із студентами з ОФМ, яка включає основні напрямки роботи, що визначаються провідними зонами проблематизації у навчальній діяльності представників цієї категорії, та відповідні форми психологічної роботи [7, с. 212]. На основі структурно-функціональної моделі розроблено та апробовано програму комплексної психологічної роботи, спрямованої на допомогу, супровід та підтримку студентів з ОФМ з метою сприяння у подоланні особистісних проблем.

На основі проведеного теоретичного аналізу та здійсненого емпіричного дослідження проблеми психологічних особливостей життєвих перспектив студентів з ОФМ ми дійшли наступних висновків. По-перше, життєва перспектива як образ бажаного та усвідомлюваного майбутнього виступає складним психічним утворенням, що регулює розгортання життєвого шляху особистості та передбачає формування цілісного уявлення щодо себе та часу свого життя, затвердження

індивідуальних життєвих цінностей, вироблення і утвердження власної життєвої позиції та поглядів на життя. Побудова життєвої перспективи та стратегії життєдіяльності набуває особливого значення у специфічній ситуації – ситуації обмеженості функціональних можливостей людини. Вступ до вищого навчального закладу і навчання в ньому є значною подією на життєвому шляху молодшої людини з ОФМ, але це не стає вирішенням його особистісних проблем, пов'язаних із побудовою образу власного майбутнього, професійним становленням та екзистенціальним самовизначенням.

По-друге, емпіричне дослідження показало існування закономірного впливу специфіки усвідомлення молоддю з ОФМ свого тілесного потенціалу на проектування власного майбутнього. Конструювання сценаріїв свого майбутнього представниками цієї категорії в значній мірі залежить від надмірної критичної оцінки ними власних можливостей, виразної орієнтації на соціальні уявлення та стереотипи, а також від схильності приписувати власні невдачі соціальним обставинам. Сприйняття власного тіла як прикрої перешкоди, постійне відчуття залежності від нього та пов'язане з цим почуття невпевненості впливають на проектування власного майбутнього. Зосередженість на обмеженнях блокує природну для юнацького віку здатність планувати власне майбутнє, будувати найближчі та віддалені перспективи свого життя.

По-третє, у студентів з ОФМ виявлено два механізми побудови життєвих перспектив: самообмежувальний, при якому побудова життєвих перспектив індивідом заснована на врахуванні власних обмежень, а фізичний недолік (обмеження) виступає основним фактором формування чіткої внутрішньої картини – картини хвороби та неповноцінності; та компенсаторний, при якому процес компенсації існуючих обмежень відбувається за рахунок механізмів більш високого психологічного рівня, коли фізичні (функціональні) обмеження індивіда стають для нього менш значущими або зовсім припиняють існувати за рахунок впливу адекватної соціальної інтеграції. Четверте – вищий навчальний заклад у відношенні до категорії студентів з ОФМ має сприяти формуванню в них адекватних уявлень щодо власних можливостей, створювати умови для пошуку шляхів максимальної

реалізації цих можливостей, сприяти розвитку психологічних ресурсів та здібностей, що стане основою формування смисложиттєвих орієнтацій, професійної самоідентифікації та успішній соціальній інтеграції. Проте, таке сприяння не відбувається автоматично, а потребує цілеспрямованої психологічної та соціальної роботи з підтримки та розвитку студентів з ОФМ. Розроблена нами модель психологічної роботи з категорією студентів з ОФМ включає три основні напрямки: психологічну допомогу студентам з ОФМ, психологічний супровід та підтримку представників цієї категорії, а також інформаційно-методичну роботу з їх соціальним оточенням.

По-п'яте, експериментально встановлено, що здійснення комплексної психологічної роботи сприяє подоланню недоліків в особистісному розвитку молодих людей з ОФМ, які склалися на попередніх етапах онтогенезу, створенню умов для їх особистісного розвитку через рефлексивний аналіз аспектів власного Я та власних можливостей, формуванню навичок цілепокладання та проектування перспектив власного життя, а також усвідомленню та прийняттю відповідальності за власне життя, формуванню навчально-професійної орієнтації.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни / К.А.Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1977. – 223 с.
2. Арестова О.Н. Операциональные аспекты временной перспективы личности / О.Н.Арестова // Вопросы психологии. – 2000. – №4. – С. 61–73.
3. Газарова Е.Э. Психология телесности / Е.Э. Газарова. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 192 с.
4. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции / А.А. Кроник. – М.: Прогресс, 1994. – 238 с.
5. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями / [за ред. А.Й. Капської]. –К.: ДЦССМ, 2003. – 168 с.
6. Тищенко Л.В. Роль та місце тілесної складової в Я-структурі молодих людей з ОФМ / Л.В.Тищенко //Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України; За ред. С.Д.Максименка. – Т. 7: Екологічна психологія. – Вип. 17: Психологія освітнього простору. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2008. – С. 181-184.
7. Тищенко Л.В. Варіативна модель соціально-психологічного супроводу категорії

студентів з обмеженими функціональними можливостями / Л.В.Тищенко // АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / за ред. С.Д.Максименка– Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І.Франка», –2009. – т. 7, вип. 21. – С. 210-214.

Исследование психологических особенностей жизненных перспектив студентов с ограниченными функциональными возможностями
Рассмотрены основные положения исследования психологических особенностей жизненных перспектив молодых людей с ограниченными функциональными возможностями (ОФВ) в условиях инклюзивного обучения в ВУЗе. Показано, что психологическую основу построения жизненных перспектив студентов с ОФВ составляют уровень и качество осознания собственной телесности. Рассмотрены психологические особенности обучения в ВУЗе студентов с ОФВ как этапа жизненного пути и построения своих жизненных перспектив.

Ключевые слова: ограничения функциональных возможностей, жизненные перспективы, осознание телесности, инклюзивное обучение, психологическое сопровождение и поддержка.

Psychological peculiarities of the life perspectives of students with limited functional capabilities

The dissertation is devoted to the study of psychological peculiarities of the life prospects of young people with limited functional capabilities in the conditions of inclusive education at the university. It is shown that the level and quality of awareness of their own corporeality make the psychological basis for constructing the life prospects of students with limited functional capabilities. The psychological features of teaching students with limited functional capabilities in higher educational establishments have been considered as a stage of their life and arrangement of their own life prospects.

Key words: limited functional capabilities, life perspectives, the awareness of corporeality, inclusive education, psychological follow-up and support.

Відомості про автора

Тищенко Лілія Валеріївна, кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки та психології МДУ
87516 м. Маріуполь проспект Перемоги б.27 кв.26
контактні телефони: (0629) 222904, 0980731686, 0501888422
електронна адреса: pavlil.2010@yandex.ua